

ספור הרפתקאותיו הרעיוניות של יונה

מאת

אריה סולה

כותרת המאמר משקפת את שלושת ההיבטים שלפיהם נדון ביצירה:
 (1) "הרפתקאות" — הכוונה לכל המערכת העלילתית, שהיא בבחינת הגוף עורו, בשרו ועצמותיו;

(2) "ספור" — מדובר על יצירה אמנותית וכל המשתמע ממנה;

(3) "רעיוניות" ה"הרפתקאות" הן אמנם מכלול עלילה, ויש להבינן ככסוי למאבק רעיוני מסובך, שהמקרא — כדרכו — מוסרו במוחש ולא במופשט.

הבחנה משולשת זו היא רק מיתודית ואינה קיימת ביצירה גופא, שהיא — ככל יצירה אמנותית — מביעה את עצמה באחדותיות, ורק הקורא הבוחן נאלץ לפרקה. אותה אחדותיות משתקפת לרוב בנושא של היצירה. ובמקרה שלנו יכולנו לנסח אותה תמציתית: עימות בין הנביא והאלהים. אך ניסוח זה לקוי בהכללתו, משום שלא פורש בו ייחודו של עימות זה מאחר או מאחרים, שסופר עליהם במקרא ביצירות רבות. יחד עם זאת נרמזת בו המסגרת, שבה אנו נתונים.

המערכת העלילתית מתוארת בשני מישורים: בים וביבשה (בנינוה). קיימת ביניהם רציפות כרונולוגית המשתקפת גם ברצף הפרקים: בים — א — ב; בנינוה — ג — ד. בשניהם מצויה חלוקה ברורה נוספת: באניה בים הסוער (א), במעי הדג (ב); בתוך העיר (ג-ד), בקרבת העיר (ד-יא). הבחנו איפוא בארבע מערכות עלילה.

למערכה הראשונה קודמת פתיחה:

א ויהי דבר ד'

אל יונה בן אמתי לאמר:

ב קום לך אל נינוה, וירד יפו, וימצא אניה באה תרשיש. העיר הגדולה, וקרא עליה,

כי עלתה רעתם לפני. ויתן שכרה,

וירד בה,

ג ויקם יונה לברח תרשיש. לבוא עמהם תרשישה

מלפני ד'. מלפני ד'.

כבר מקטע זה למדים אנו, כי דרך ספור העלילה אינו רק מסירת תוכן, אלא גם

[2]

אריה סולה

מסירה בצורה אמנותית. תחקיקנו מבליט זאת ביתר שאת. לצו האלהי "קום לך" מקביל ולא מקביל "ויקם... לברח...". אך אין זו אלא הכללה. הפרוט בא בטור השני. וריותו של יונה דחפיות הענין מתוארות בארבעה פעלים רצופים בראשי השורות: וירד — וימצא — ויתן — וירד... כשהאחרון הוא חזרה מלולית לבא על הראשון. סיומי שני הטורים אף הם חזרה מלולית:
 ... לברח תרשישה לבוא... תרשישה
 מלפני ד'. מלפני ד'.

ובאמת בריחתו מכוונת לשני דברים: מעצם ביצוע השליחות וממקום ההתגלות. שניהם הם "מלפני ד'". וכבר עמדו על כך, כי אין רק נגוד בין הצו וסרוב לבצע את הצו, אלא גם נגוד הבא להגביר את הסרוב. ד' שולח אותו מזרחה והוא רוצה לברוח מערבה. וזה מביא אותו לנגוד השלישי: ים — יבשה;

אחרי הפתיחה מתוארות ארבע תמונות:
 א. פעולת ד' ותגובתם של המלחים ושל יונה (ד-ה):

ד וד' הטיל רוח גדולה
 אל הים,

ויהי סער גדול בים,
 והאניה חשבה להשבר.

ה וייראו המלחים
 ויזעקו איש אל אלהיו.

ויטילו את הכלים אשר באניה ויונה ירד
 אל הים — אל ירכתי הספינה
 להקל מעליהם. וישכב וירדם.

פעולתו של ד' היא מדה כנגד מדה. זה בא לידי כטוי בחזרה המשולשת על התבה "הים" ו"אניה" (ספינה). בולט מאד ההבדל בין תגובת המלחים לבין זו של יונה. הם פעילים בשני מישורים: בתפלה וכמעשים. ואלו יונה פסיבי לגמרי. בנגוד לפעילותו הנמרצת לבצע את בריחתו, שם פעמיים "וירד", גם כאן "ירד", אך כדי להפגין את אדישותו לכל המתרחש — וישכב וירדם.

ב. המלחים מנסים לדובב את יונה ובסוף הם מצליחים (ו-ט):

ו ויקרב אליו רב החבל
 ויאמר לו:

מה לך נרדם?

קום קרא אל אלהיך!

אולי יתעשת האלהים לנו
 ולא נאבד.

[3] ספור הרפתקאותיו הרעיוניות של יונה

ז ויאמרו איש אל רעהו: "לכו ונפילה גורלות ונדעה בשלמי הרעה הזאת לנו?" ויפלו גורלות, ויפל הגורל על יונה. ח ויאמרו אליו:

הגידה נא לנו, באשר למי הרעה הזאת לנו? מה מלאכתך, ומאין תבוא, מה ארצך? ואי מזה עם אתה?

ט ויאמר אליהם:

עברי אנכי, ואת ד' אלהי השמים אני ירא, אשר עשה את הים ואת היבשה.

הפסקה הראשונה מתקשרת אל סיום הקטע הקודם: וישכב וירדם//מה לך נרדם; רב החובל פונה אל יונה, מבלי שידע, באותן המלים שד' פנה אליו: קום... וקרא... //קום קרא... אך כפי שיונה לא ענה לד' ולא נשמע לו, כן גם לא ענה לרב החובל ולא נשמע לו. דברי רב החובל הם גם השלמה לפסקה הראשונה שבקטע הקודם. המלחים זעקו "איש אל אלהיו", ורב החובל אומר "אל אלהיך". אחרי שרב החובל לא נענה, המלחים מטכסים עצה מה לעשות, והגיעו למסקנה, כי יש להפיל גורלות. לשון זו חוזרת שלוש פעמים. המלחים ממטירים על יונה זו אחר זו חמש שאלות, שמטרתן לאמת את הגורל. ואכן השאלה העיקרית "באשר למי הרעה הזאת" חוזרת כאן מהפסקה הקודמת. יתר ארבע השאלות באות בערבוביה וזה משקף את ההתרגשות הרבה של המלחים. בפסקה הרביעית אנו שומעים לראשונה את דברי יונה, וכפי שנראה להלן הם המרכז של ארבע התמונות. אין זאת אלא כאן טמון עקרון רעיוני חשוב. תשובתו מתיחסת בעצם רק לשאלה האחרונה, לעומת זאת הוא משמיע את אמונתו ועל כך לא נשאל בכלל. מסתבר שהוא היה מעונין להדגיש, כי האלהים שבו הוא מאמין הוא אשר הביא עליהם את הסערה בים, כי הוא בורא העולם. אך עדיין לא ענה על השאלה העיקרית.

ג. הרושיח הגורלי בין המלחים לבין יונה (י-יג):

י וייראו האנשים יראה גדולה ויאמרו אליו: מה זאת עשית? כי ידעו האנשים, כי מלפני ד' הוא בורח, כי הגיד להם.

יב ויאמר אליהם: שאוני והטילני אל הים, וישתק הים מעליכם, כי יודע אני, כי בשלי הסער הגדול הזה עליכם.

[4]

אריה סולה

יא ויאמרו אליו: מה נעשה לך, וישתק הים מעלינו? כי הים הולך וסער. יג ויחתרו האנשים להשיב אל היבשה, ולא יכלו. כי הים הולך וסער עליהם. בטור הראשון דברי המלחים ובטור השני תשובתו של יונה ותאור מאמציהם של המלחים. דברי המלחים מובאים בשתי פסקות. קודמת להם קביעה חשובה והיא הדרגה לקביעה דומה מפסוק ה: וייראו המלחים // וייראו האנשים יראה גדולה; כפי שנראה להלן תבוא עוד קביעה דומה ובדרגה גבוהה עוד יותר. הדברים המובאים באמירה הראשונה הם מבחינת סדרם ההגיוני בסדר כיאסטי: א הגיד להם / כי מפני ד' הוא בורח ויאמרו אליו מה זאת עשית? (ג) ב האנשים ידעו זאת כי ידעו האנשים . . . (ב) ג השאלה: מה זאת עשית? כי הגיד להם (א) נוסף לכך, הבטוי "כי הגיד להם" חזרה מהקטע הקודם: "הגידה נא לנו". באמירתם השניה יש מדה כנגד מדה: מה זאת עשית // מה נעשה לך; בתשובתו של יונה חזרה מלולית: וישתק הים מעלינו // וישתק הים מעליכם. כמו כן מתוודה סוף סוף יונה, כי בו האשם ואף זאת בחזרה מלולית: כי ידעו האנשים // כי יודע אני; אבל מה שנוגע לתשובה העיקרית יונה מחליף את המלה "הרעה" ב"הסער הגדול". בשבילו אין הסער לכאורה "רעה"; הוא אמנם יודע כי זה עונש על חטאו, אך בדיעבד אין הוא מצטער על עונש זה, כי ממילא אין הוא רוצה לקיים את מצות ד' ומוטב לו למות, כפי שהציע זאת בעצמו וכפי שיביע זאת עוד פעמיים בהמשך הספור. אך המלחים לא שוכנעו עדיין ועושים מאמץ אחרון להגיע ליבשה. רק אחרי שראו "כי הים הולך וסער מעליהם" (בסיומי שני הטורים) החליטו להשמע לו. אך לא לפני שיתפללו. ד תפלת המלחים והטלת יונה לים — והים עמד מזעפו (יד-טז): יד ויקראו אל ד' ויאמרו: אנה, ד'! אל נא נאבדה בנפש האיש הזה, ואל תתן עלינו דם נקיא! כי אתה, ד', כאשר חפצת — עשית. טו וישאו את יונה ויטלוהו אל הים — ויעמד הים מזעפו. טז וייראו האנשים יראה גדולה את ד' ויזבחו זבח לד' וידרו נדרים.

[5] ספור הרפתקאותיו הרעיוניות של יונה

תפלתם הראשונה תוארה בהכללה ובקצור: ויזעקו איש אל אלהיו. הפעם בצורה מפורטת. אבל עיקר השוני הוא בזה: ויקראו אל ד' — ולא איש אל אלהיו. וזה מתקשר אל אותה הקביעה בדרגה הגבוהה ביותר: ויראו האנשים יראה גדולה את ד'. המלחים עברו שלבים-שלבים והגיעו לדרגת האמונה או לפחות בהכרה בד'. אבל מה על יונה? פעמיים שמענו אותו מדבר. בפעם הראשונה כשהתוודע אליהם והכריז על אמונתו ובפעם השנייה כשהתוודה על חטאו וקבע לעצמו את ה"עונש". נראה כי הוא קבל על עצמו את הדין, אך יחד עם זאת לא הוכרע העימות בינו לבין אלהים. אמנם הוא ירד למצולות הים, אך את מצות אלהים לא קיים ובכך כביכול יצא כשידו על העליונה. אמנם לתרשיש לא הגיע, אך גם לא לנינוה. המעגל לכאורה נסגר. יונה "מת" בדבקותו באלהים אך גם בדבקות ברעיונו. מעגל זה אולי מומחש גם במבנה הכיאסטי הקונצנטרי של ארבע התמונות כשהן מתפצלות לשלוש עשרה פסקות, היינו שש פסקות לפני המרכז ושש פסקות אחרי המרכז (ששה מעגלים) ובגודל שווה (30-30 שורות). ואלה הם המעגלים הכיאסטיים:

המעגל הראשון מבחוק: ד-ה|א|טו-טז || 5 || 4 ש

הסערה ויראת המלחים ||
שככת הסערה (הטלת יונה)
ויראת המלחים.

המעגל השני: ה|ב|יד || 1 || 6

ויזעקו איש אל אלהיו ||
ויקראו אל ד' ...

המעגל השלישי: ה-ג|ח|יג || 6 || 4

מאמצים להקל; יונה פסיבי ||
הגברת המאמצים לחתר ליבשה;

המעגל הרביעי: ו|יב || 6 || 6

רב החובל: קום קרא אל אלהיך ||
יונה: שאוני והטילני ...

המעגל החמישי: ז-ח|א|יא || 6 || 4

הפלת גורל || מה נעשה לך?

[6]

אריה סולה

$$\frac{6}{30} \mid \frac{6}{30} \quad \text{חג-ז' י'}$$

המעגל השישי:

הגידה נא לנו

באשר למי הרעה הזאת

|| כי הגיד להם

|| כי מלפני ד' הוא בורה;

במרכז: פסוק ט (4 שורות) והוא כאמור מבליט את החיובי שביונה. אבל דוקא הכרזתו זו מחמירה עוד יותר את מצבו הפרדוכסלי של הנביא. מצד אחד מאמין באלהים הכל יכול ומצד שני מעז או לפחות מנסה לעמד ב־עֵימֹת עמו על רקע השליחות. בפרק זה אין אנו יודעים עדיין את נמוקיו של יונה לעימות זה. הוא רק מגלה כי מודע בהחלט לתוצאות החמורות לגביו מהעימות, על כל פנים כפי שזה נראה לגבי אדם מבחון, כגון המלחים. אבל כלפי פנים, כלפי עצמו, הוא חש אולי כי הקריב את עצמו למען צדקת השקפתו, ויתר על כן, בכך הוא הציל גם חיי זולת (המלחים).

לסכום הפרק הזה כדאי לציין, כי לשון "ים" חוזרת כמלה מנחה עיקרית עשר פעמים. (התכה "הים" בפסוק ט לא נחשבת, כי לא מדובר שם על הים הספורי שלנו). במערכה השנייה העלילת הן בפתחה ובסיום. התוך כלו שירה, תפלה. החלקים העלילתיים הם המשך לעלילה של המערכה הראשונה. החלק השירי לעומת זאת אינו מתאים בדיוק לנושא ספורנו, לפחות בקריאה ראשונה. לא עוד אלא שיש רואים בו סתירה גלויה לרוח הספור. בסיום המערכה הראשונה ראינו, כי יונה בעצמו בקש שיטילוהו לים. בהמשך הספור נשמע פעמיים את משאלתו של יונה למות. והנה התפלה היא בקשה להצלה מ"שאול", מ"שחת", היינו תפלה לחיים. רבים ניסו לתרץ את הקושיה בקביעה, כי אין שיר זה אלא שבוע מלאכותי לתוך המסגרת הספורית, והמוטיבים והלשון מעידים על סוג של מזמורי תהלים. והמזמור הזה נקבע כאן משום שהוא משקף מצב דומה לזה של יונה. יתר על כן, הציורים שבו, מתאימים לעלילה הספורית הקשורה לים, למים. במזמור מצויים שמונה תאורים מתחום המים. אולם בכך לא תרצו עדיין את הסתירה. לדידנו השאלה איננה אם השיר הוא שבוע של שיר שהיה קיים או שהוא פרי עטו של סופר הספור. כך או כך הוא צריך להשתלב אורגנית במהלך הספור ומגמתו הרעיונית. ולדעתנו שלוב זה קיים, אם נדון בו מנקודת ראות כזאת. אבל על כך בהמשך.

כאמור הפתיחה והסיום, הכתובים בפרוזה, כוללים יסודות עלילתיים.

הפתיחה: א וימן ד' דג גדול ויהי יונה במעי הדג

לבלע את יונה. שלשה ימים ושלשה לילות.

ב ויתפלל יונה אל ד' אלהיו

ממעי הדגה.

[7] ספור הרפתקאותיו הרעיוניות של יונה

הסיום: יא ויאמר ד' לדג —
ויקא את יונה אל היבשה.

התבה "וימן" תחזר עוד שתי פעמים בספור אצל הקיקיון והתולעת, ללמדנו כי יש קשר ביניהם והוא שכולם נקראו על ידי ד' לעשות את שליחותו.
בכל אחת מפסקות הפתיחה והסיום מצויות המלים המרכזיות: דג — יונה פעם אחת, בסך הכל איפוא 4-4 פעמים בסדר הבא:

דג־יונה — יונה־דג; יונה־דג — דג־יונה;

כ י א ז ם

כ י א ז ם

כ י א ז ם

		ג	ויאמר	
			קראתי מצרה לי אל ד'	
	ו		ויענני.	אפפוני מים
			מבטן שאול שועתי	עד נפש
			שמעת קולי.	תהום יסבבני
				סוף חבוש לראשי.
	ז	ד	ותשליכני מצולה בלבב ימים	לקצבי הרים ירדתי
			ונחר יסבבני.	הארץ ברחיה בעדי לעולם
			כל משבריך וגליך	ותעל משחת חיי
			עלי עברו.	ד' אלהי.
	ח	ה	ואני אמרתי:	בהתעטף עלי נפשי
			נגרשתי מגנד עיניך	את ד' זכרתי
			אך אוסיף להביט	ותבוא אליך תפלותי
			אל היכל קדשך.	אל היכל קדשך.

ט משמרים הבלי שוא
חסדם יעזבו.

י ואני בקול תודה
אזבחה לך. אשר נדרתי אשלמה
ישועתה לד'.

החלוקה לשני טורים שווים בגדלם ובמתכונתם מתקבלת מתוך התחשבות ב"פזמון החוזר" בסיומו של כל טור. זאת ועוד: שני הבתים הראשונים בכל טור, היינו בית ראשון ושני, ורביעי וחמישי מקבילים זה לזה בסדר כיאסטי.
הבית הראשון: מצב מצוקתו נמשל להמצאותו בשאול. משם עולה תפלתו בתקוה שאלהים ישמע ויענה לו. גם בבית החמישי תאור המצב משול ל"שחת" (שם נרדף לשאול) ומובעת התקוה כי ד' יעלהו משם.

[8]

אָרִיָּה סוּלָה

הבית השני: פרוט תאור המצוקה. הדמויים הם: מצולה, ימים, נהר, משבר וגל. כלם מתחום המים. בבית הרביעי: מים, תהום וסוף (צמח מים). הקבלות מלוליות: נהר יסכבני // תהום יסכבני // אפפוני מים;

הבית השלישי והששי כאמור מקבילים הן על ידי הפזמון החוזר והן בתוכן. למרות הצרה, חזקה בו התקוה להיות בהיכל הקדש. הקבלה נגודית: נגרשתי מנגד עיניך // את ד' זכרתי.

פתיחת הטור הראשון היא פניה אל ד' בלשון נסתר וסיומו של הטור השני הפנית התפלה אל ד' בלשון נוכח. יש כאן מעבר מהאמצעיות לבלתי אמצעיות. סיומו של המזמור: השוואה בין אלה המצפים לעורה "מהבלי שוא" לבינו המצפה לישועה מד'. הראשונים יתאכזבו ואלו הוא יזכה להצלה ועל כך עתיד הוא להודות לד' בזבח ובנדריים. סיום זה מזכיר לנו את סיומו של פרק א' כשגם המלחים הנצולים הגיעו להכרה בד' ומבטיחים לזבח זבח ולנדר נדריים.

הקשר העלילתי והרעיוני בין המערכה הראשונה והשניה הוא בכך: יונה מודע לחטאו ובהתאם לתפיסתו, שתתברר בהמשך, כל חטא גורר אחריו בהכרח עונש. הסרת העונש אחרי קבלתו תתכן באמצעות חזרה בתשובה תוך כדי תפלה או מעשים טובים. ההזדמנות הזאת לחזר בתשובה — להתפלל — ולזכות בהצלה ניתנה אמנם ליונה על ידי פליטתו מהדג. אבל כל זה בדיעבד. מלכתחילה הוא היה מוכן לקבל על עצמו את העונש, ולא עוד אלא ידע כי אין מנוס ממנו. הוא לא התפלל בשעת הסערה ואף לא נקף אצבע להצלתו. כפי שנראה להלן, קר-מחשבה זה מוליך אותו מראשית היותו נביא ועד לשליחותו זו. יתר על כן מעתה ינסה להאבק על השקפתו זו לא בדרך הסרוב והמרי, אלא בדרך הציות והכניעה. וזה מה שיסופר במערכה השלישית. עם פרק ג' חוזרים אנו לכאורה אל נקודת מוצאו של הספור. יונה נצטווה שנית למלא את השליחות. אבל מכאן ואילך בא השוני המשמעותי ממה שהיה במערכה הראשונה. יונה מקיים את מצות ד'. ולא רק משום שנוכח לדעת, כי אי אפשר לברח מהשליחות, אלא משום שהוא מאמין כי צדקתו תצא לאור.

א. מצוות ד' וקיומה (א-ד):

א ויהי דבר ד'

אל יונה שנית לאמר:

ב קום לך אל נינוה,

העיר הגדולה,

וקרא אליה את הקריאה

אשר אנכי דבר אליך.

ג ויקם יונה וילך אל נינוה

כדבר ד'.

[9] ספור הרפתקאותיו הרעיוניות של יונה

ד ויחל יונה	ונינוה היתה
לבוא בעיר	עיר גדולה לאלהים,
מהלך יום אחד.	מהלך שלשה ימים.

ויקרא ויאמר:

עוד ארבעים יום

ונינוה נהפכת.

מאחר שיונה ידע כבר את נושא שליחותו, לא היה צורך לחזור על האמירה "כי עלתה רעתם לפני" ונאמר רק בהכללה "אשר אנכי דבר אליך". אולם בעצם גם שם וגם כאן לא נמסרו במפורש ליונה מה עליו לומר "כדבר ד'". חמש מלות הנבואה שיונה אומרן, הן אגב היחידות בכל הספר. בניסוחן ניכרת השקפתו של יונה. הוא משמיע גזרה, שאין מנוס ממנה. פסק דין לאחר שיצאו הנאשמים חייבים. אין הוא מרמז על אפשרות בטול העונש על ידי תשובה. אמנם ניתנה ארכה של "ארבעים יום" להוצאת פסק הדין. אך היא ניתנה כנראה לעשיית חשבון נפש אבל לא לאפשרות בטול הגזרה. אגב, מספר ארבעים שהוא סטיריאופי מזכיר לנו את ארבעים יום ששהה משה בסיני ואחריהם בא העונש למרות בקשתו של משה לחנינה. דברי אלהים היו: מי אשר חטא לי אמחננו מספרי. ולאחר מכן: ויגף ד' את העם. כמו כן קשור לארבעים יום חטא המרגלים והגזרה על מות דור המדבר.

כדאי לציין כי עם כל השוני שבין המערכה הראשונה לבין השלישית, נמצא כמה קוים מקבילים ביניהן. שם תאור פרוט בריחתו לתרשיש וכאן תאור פרוט הליכתו לנינוה. שם כתוצאה מהסערה בים — האניה חשבה להשבר, וכאן כתוצאה מהשראת הנבואה — נינוה נהפכת. בשני המקומות צפויה סכנה. שם באה האזהרה בצורה סמויה בדרך הטבע, כשליח ד', כאן באה האזהרה, יותר נכון ההודעה בצורה גלויה בדרך הנביא, כשליח ד'. גם שם וגם כאן קלטו האנשים (שאינם ישראלים) את סימני האזהרה והתוצאה היתה חיובית:

שם: וייראו... ויזעקו; וכאן:

ב. התשובה (ה-ט):

ה ויאמינו אנשי נינוה באלהים,

ויקראו צום,

וילבשו שקים,

מגדולם ועד קטנם.

ו ויגע הדבר אל מלך נינוה

ויקם מכסאו

ויעבר אדרתו מעליו

ויכס שק

וישב על האפר.

[10]

אריה סולה

ו ויועק ויאמר בנינוה

מטעם המלך וגדליו לאמר:

ח	ויתכסו שקים	"האדם והבהמה,
	האדם והבהמה,	הבקר והצאן,
	ויקראו אל אלהים בחזקה	אל יטעמו מאומה,
	וישבו איש מדרכו הרעה	אל ירעו
	ומן החמס אשר בכפיהם.	ומים אל ישתו!

ט מי יודע —

ישוב ונחם האלהים

ושב מחרון אפו,

ולא נאבד."

אפשר להשוות גם את אופי פעולתם של המלחים לאופי פעולתם של אנשי נינוה כדי להרחיק את הסכנה. המלחים: תפלה ומעשים (הטלת כלים לים); בנינוה: אמונה ומעשי חרטה (צום ואבל). בסיום הכרות המלך אפשר למצא הקבלה לדברי רב החובל אל יונה:

ויקראו אל אלהים בחזקה . . .	קום קרא אל אלהיך!
מי יודע/ישוב ונחם האלהים . . .	אולי יתעשת האלהים לנו
ולא נאבד.	ולא נאבד . . .

בצמד הפסקות כנגד החזרה המשולשת על מלת השלילה "אל" באים שלושה פעלים בחיוב: יתכסו . . . יקראו . . . ישבו . . .

בכל תהליך החזרה בתשובה משתפים גם את הבהמה. ויאמר כי בסיום הספור בדברי אלהים אל יונה נזכר גם הבטוי "בהמה רבה" ליד בני האדם כנימוק לחמלתו של אלהים. בשני הקטעים עד כה חוזר השם "נינוה" שבע פעמים.

ג. וינחם האלהים על הרעה(י):

י וירא האלהים

את מעשיהם

כי שבו מדרכם הרעה

וינחם האלהים על הרעה —

אשר דבר לעשות להם,

ולא עשה.

פסקה זו אפשר להשוות אל פסוק ט בפרק א, ששם כאמור מובאת הכרזתו של יונה בדבקו באלהים בורא עולם, וכאן מוצג אלהים כדואג לבני אדם. זוהי התזכורת העיקרית ליונה הדבק ברעיון שאין סליחה לחטא ואין לבטל את העונש על ידי תשובה.

[11] ספור הרפתקאותיו הרעיוניות של יונה

ההקבלה הזאת בין אא-ט לבין ג מתבטאת גם בצורה חיצונית.
בכל אחת משתי היחידות 12 פסקות שוות במנין השורות — 48-48.

תמונה אחרונה זו (דא-ד) במערכה השלישית היא גם חולית מעבר למערכה הרביעית. מבחינת מקום העלילה היא שייכת למערכה השלישית — בנינוה. שני במקום העלילה — מחוץ לעיר נינוה — חל במערכה הרביעית. אבל מבחינת רעיון העימות עם אלהים, דוקא על רקע קיום מצותו יש לראות בכל פרק ד יחידה אחידה. על כל פנים לפנינו העימות הראשון:

א וירע אל יונה רעה גדולה
ויחר לו.

ב ויתפלל אל ד' ויאמר:
אנה, ד'!

הלוא זה דברי
עד היותי על אדמתי.

על כן קדמתי
לברח תרשישה
כי ידעתי כי אתה:
אל חנון ורחום,
ארך אפים ורב חסד
ונחם על הרעה.

ג ועתה, ד'!
קח נא את נפשי ממני!
כי טוב מותי מחיי.

ד ויאמר ד':
ההיטב חרה לך?

העימות השני (ה-ט):

ה ויצא יונה מן העיר.
וישב מקדם לעיר,
ויעש לו שם סכה
וישב תחתיה בצל —
עד אשר יראה
מה יהיה בעיר.

ו וימן ד' אלהים קיקיון,
ויעל מעל ליונה
להיות צל על ראשו,
להציל לו מרעתו.
וישמח יונה על הקיקיון
שמחה גדולה.

ז וימן אלהים תולעת
בעלות השחר למחרת,
ותן את הקיקיון — וייבש.

אריה סולה

[12]

ח ויהי כזרח השמש, ויאמר אלהים אל יונה:
 וימן אלהים רוח קדים חרישית. ההיטב חרה לך
 ותך השמש על ראש יונה — ויתעלף. על הקיקיון?
 וישאל את נפשו למות ויאמר: היטב חרה לי,
 ויאמר: טוב מותי מחיי! עד מות!

סכום העימות מצד ד' (י-יא):

י ויאמר ד': יא ואני לא אחוס על נינוה,
 אתה חסת על הקיקיון, העיר הגדולה,
 אשר לא עמלת בו אשר יש בה
 ולא גדלתו, הרבה משתים עשרה רבו אדם
 שבן-לילה היה אשר לא ידע בין ימינו לשמאלו—
 ובן-לילה אבד. ובהמה רבה?

העימות הראשון פותח בלשון "רעה" פעמיים. בפעם הראשונה מצוי השמוש בלשון זו באב: כי עלתה רעתם לפני. פעמיים נוספות בדברי המלחים: בשלמי הרעה הזאת לנו//באשר למי הרעה הזאת לנו? (ז-ח). ועוד פעמיים אצל אנשי נינוה: וישבו איש מדרכו הרעה//כי שבו מדרכם הרעה; ושוב פעמיים אצל ד': וינחם האלהים על הרעה//ונחם על הרעה; ולבסוף: להציל לו מרעתו. אמנם לא בכל מקום יש ללשון זו אותה המשמעות, אך אין ספק כי היא מבטאה את אחד המוטיבים המרכזיים בספור. "הרעה הגדולה" כאן מזכירה לנו את "הרעה הגדולה" של המלחים. אמנם שם לא בא הכנוי, אלא בתשובתו של יונה בלשון המלחים כמעט נאמר: "כי בשלי הסער הגדול הזה עליכם". שם פרש יונה את "הרעה" כ"סער גדול"; כן אפשר לומר כי הרעה הגדולה שחש בה יונה כעת אינה אלא סערתו הנפשית הגדולה שבאה בעקבות "וינחם האלהים על הרעה". ויונה נקלע כאן למצב פרדוכסלי. בעוד ש"הרעה" של המלחים — או בלשונו של יונה: הסער הגדול — היתה בבחינת "טוב" ליונה, כי היא אפשרה להמלט מהשליחות ולא היה איכפת לו אפילו במחיר חייו, הרי הטוב שב"וינחם האלהים על הרעה" היתה ליונה בבחינת "רעה גדולה", ויחר לו. ושוב מוטב לו למות מאשר לחיות בהרגשה הזו, שעולמו האידיאי התמוטט עליו.

פתיחת התפלה: אנה, ד'! וסיומה: ועתה, ד' . . . או יותר נכון סיום זה הוא הוא עצם התפלה. מה שנאמר ביניהם אינם אלא דברי הסבר לתפלתו בפי יונה עצמו. דברי ההסבר מתחילים ב"הלוא" כחיווק: תמיד דבקתי במחשבה אחת וזו גרמה לי גם הפעם לברח תרשישה, כי ידעתי . . . השקפתו של יונה כאמור לעיל היתה נגוד גמור להשקפתו של אלהים. אלהים אם הוא רוצה יכול להנחם על הרעה. כדי להדגיש

[13] ספור הרפתקאותיו הרעיוניות של יונה

השקפה זו חוזר הכתוב על לשון "נחם" שלוש פעמים: מי יודע/ישוב ונחם האלהים; וינחם האלהים...; ונחם על הרעה;

הקטע פתח ב"ויחר לו" וסיים ב"חרה לך?". שאלתו של ד' נשארה ללא תשובה. יונה בקש כנראה שהות להרהר בדרכי ד' ובסתר לבו קוה, כי הקרב לא אבוד עדיין בשבילו. תקותו זו גוברת והולכת בעקבות מה שמסופר בפסוק ו. אך לפני כן נוקט יונה יזמה, כמו בשליחות הראשונה, אז שכר לו אניה כדי להתרחק מנינוה, כעת יצא את העיר "וישב מקדם לעיר", הקים סוכה וישב תחתיה בצל לראות "מה יהיה בעיר". מבחינת משמעות הדברים אפשר לומר כי שכירת האניה ועשית הסכה מסמלות אותו הדבר. בשניהם באה לידי בטוי השאיפה להבליט את רצונו האישי; מעשי ידיו שלו. אכן הסכה מעניקה לו צל — הרגשת בטחון בדומה למלחים שבעזרתם תשוט האניה לטרשיש. בטחונו זה גובר על ידי צל נוסף שמעניק לו הקיקיון וגורם לו גם שמחה גדולה. איזה מפנה מקצה לקצה! לפני כן היה ברעה גדולה וכעת ההפך מזה. וכמו שהרעה הגדולה נגרמה לו על ידי "ונחם על הרעה" כן שמח כעת על נגודו. ומה יכול לשמח יותר את יונה, אם לא ההרגשה, כי אכן נבואתו תתקיים. אלהים מסביר לו פנים. הנה שלח לו קיקיון וצל. עולמו האידיאלי הוא שינצח. והוא אינו יודע כי מעשה אלהים יכול לפעול גם בכיוון הפוך. ממש כמו הם השקט, אף הוא מעשה אלהים, נתן לו בטחון שבאמצעותו יגיע לטרשיש, הוא לא ישמיע את נבואתו ויניוה תענש. אמנם אז באה הסערה, אף הוא מעשה אלהים, וטרפה לו את כל התכנית. אך אז הוא חטא וברדן בא עליו העונש. אבל כעת הוא קיים את מצות אלהים, מטרם זהה ומשותפת! ואכן יונה יושב בצל בסכה תחת הקיקיון, בטוח בעצמו ומצפה לראות את ההפיכה בנינוה. והנה: וימן אלהים תולעת... היא מיבשת את הקיקיון ואין עוד צל. ולא זו בלבד, באה גם השמש — ותך השמש על ראש יונה. ואם יזכר בהרפתקאותיו הראשונות בים יוכל להשוות שוב, שאמנם המלחים שבהם שם בטחונו לא זו בלבד שלא יכלו להושיעו, אלא אף הפילו גורלות — ויפל הגורל על יונה. יונה הוטל לים. אמנם כן הים עמד מזעפו. אך בשבילו לא האניה ולא הים השקט לא נחשבו עוד, כי הוא ירד למצולות הים. רצונו האישי ודבקותו ברעיון הלכו לטמיון. אבל כאמור אז הכל התרחש כדין. ובהוסיפו להרהר והנה רוח חרישית פגעה כנראה גם בסכתו. לא נותר לו דבר — ויתעלף. וההקבלה נמשכת: ההרפתקה עם הדג נסתיימה בכי טוב, אפילו התחנן לד' לשם כך והוא "העלה את חייו מהשחת". אחרי זה הלך לקיים את מצות ד'. והנה התעורר מעלפונו ושוב עמד ובקש את נפשו למות. גם אחר שהרע ליונה רעה גדולה בקש למות וגם אחרי שד' רצה להצילו מרעתו כביכול בקש למות. מה קרה? לפני כן הקיקיון עם הצל גרם לו שמחה, וכעת הקיקיון היבש גורם לו מאוס בחיים, כמו בשעתו הפעלת מדת הרחמים של ד' כלפי החוטאים. יונה נבוך, הוא שהפעם לא חטא מפעיל ד' נגדו את מדת הדין. במצב זה אינו מסוגל אפילו להתפלל. אלהים מנסה לרמוז לו משהו

אריה סולה

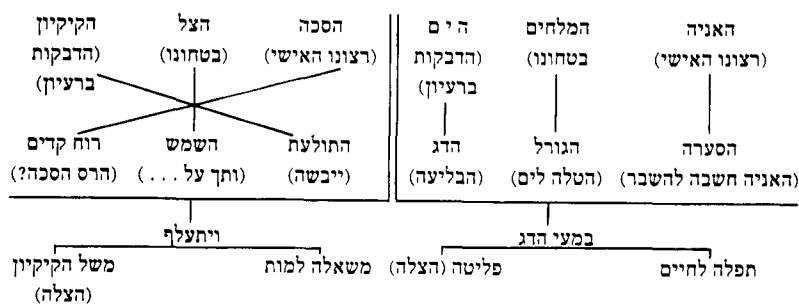
[14]

בשאלתו: הדייט חרה לך על הקיקיון? תשובת יונה: הייטב חרה לי/עד מות. סיום זה של העימות השני דומה אבל גם שונה בהשוואה לסיום העימות הראשון. שם רק שאלה, כאן גם שאלה וגם תשובה. שם שאלה סתמית וכאן שאלה מפורשת בדבר הקיקיון. מתוך תפיסתנו את משל הקיקיון יוצא כי הוא מגלם את דבקותו הרעיונית של יונה. אכן אלהים בשאלתו אומר לו בעצם כך: אתה כועס על כי רעיוןך שאתה דבק בו כל הזמן נתגלה כחסר ערך, חסר תועלת, ייבש? אולם יונה לא נכנע עדיין. אלהים נאלץ להסביר לו בפרוטרוט את השוני בין תפיסתו לבין זו של יונה. וזהו סיכומו של הספור: אתה דבק ברעיון שקבלת אותו כמסורת מדור דור, לא פתחת אותו, לא עמלת בו וכמו כל הרעיונות הערטילאיים צצים וחולפים, ובכל זאת אינך רוצה לוותר עליו. ואלו אלהים אינו עוסק ברעיונות אלא בבני אדם, שיש לעמל עליהם, לפתחם ולגדלם, הכיצד יוותר עליהם? הרעיון יכול להיות לכל היותר רק אמצעי, אך המטרה, התכלית הם בני אדם, וכל מה שכרוך בקיומם. ויפה הנגוד בניסוח: אתה חסת . . . ואני לא אחוס . . . ובשום אופן אין לראות בסכומו של ד' "דברי אירוניה" כלפי יונה שביחס לערכים מוסריים הוא לא גלה רגישות ואלו ביחס לערכים חמריים, אישיים גלה רגישות. אין לזה כל יסוד. ראשית, השקפתו של יונה על החטא והעונש אף היא שייכת לערכים אנושיים, שנית אדם שהיה מוכן לתת את חייו על השקפתו, אין להאשימו בקטנוניות חמרנית. אכן אלהים מנסה לומר לו דבר אחר לגמרי. גם העונש על החטא הוא אמצעי, אבל לא האמצעי הבלעדי; החזרה בתשובה, השפור בהתנהגות בני האדם, אף היא אמנם אמצעי, אך היא כוללת בתוכה כבר גם את עצם השינוי הטובה, שהיא המטרה. בדרגה הגבוהה ביותר עומד האמצעי הנוסף והוא מדת הרחמים של אלהים, שהיא יכולה להיות בלתי תלויה בכלל בטיב מעשי האדם, אלא ברצונו ובתכונותיו של אלהים, שאין הם מוכרים וגלויים לבן תמותה. יתר על כן גם הפעלת מדת הדין ללא כל חטא בין מבחינת ידיעתו של אלהים ובין מבחינת תחושתו של האדם בלבד, שייכת לקטגוריה אחרונה זו.

הספרות המקראית מלאה דוגמאות מכל הקטגוריות האפשריות. ספר יונה מדגים בצורה ספורית ובמרוכז את כל גוני הקשת בתחום זה.

רבים מצאו דמיון בין איוב ויונה, אך סיום שני הספרים מצביע דוקא על השוני הרב ביניהם. הראשון כידוע שוכנע מדברי אלהים אליו, נכנע והודה בקוצר השגתו (מבא-1). ואלו יונה נאלם דום אחרי דבריו האחרונים של אלהים אליו. ודאי יש שמפרשים זאת ש"שתיקה כהודאה דמיא", אך במקור לא נרמז על כך דבר. ואין אנו יודעים אם אכן יונה ויתר על השקפת חייו.

לסיכום נמחיש בצורה סכימטית את מערכת הדמויים העיקריים בספר.

האסקוס — הנבל במקרא (למאמרה של מרים אהרוני)